

زندگی، آثار و اندیشه‌های تاریخ‌نگارانه دکتر عبدالهادی حائری

نوشته
حجت فلاح‌زاده

تهران، ۱۳۹۴

زندگی، آثار و اندیشه‌های تاریخ‌نگارانه
دکتر عبدالهادی حائری

تألیف: حجت فلاح توتکار
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
مدیر نشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۴
شمارگان، ۱۰۰۰
چاپ و صحافی: چاپ تقویم
ردیف انتشار: ۴۲
۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق اداء پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید بهشتی، پورچایان رستگاران، شهر و شرقی، شماره ۹

تلفن: ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۱ نمایر: ۸۸۶۷۶۸۶۱

www.vpt.ac.ir

سرشناسه:	فلاح توتکار، حجت، ۱۳۲۷
عنوان و نام پدیدآور:	زندگی، آثار و اندیشه‌های تاریخ‌نگارانه دکتر عبدالهادی حائری / نوشته حجت فلاح توتکار.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری:	۳۲۲ ص.
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام: ۴۲.
شابک:	978-600-7398-14-2: ۲۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۲۹۷ - ۲۹۱.
یادداشت:	نمایه
موضوع:	حائری، عبدالهادی، ۱۳۱۴ - ۱۳۷۲.
موضوع:	مدرسان - ایران - سرگذشتنامه
موضوع:	مدرسان - ایران - خاطرات
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۴ ۸ف۹/لف/۴ LB۱۷۷۸
رده‌بندی دیویی:	۳۷۸/۱۲-۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی:	۳۹۳۱۵۸۳

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای، بازتاب‌دهنده فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. - منعم اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری وسیع و بدون انهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، آرم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تشریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دار کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یک زاهد تاجان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و متنوع، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیشگفتار	۹
دیباچه	۱۱
فصل اول: شکل‌گیری شخصیت یک تاریخ‌نگار	۱۳
در جستجوی هویتی مستقل	۱۳
روزنامه‌نگاری و کنشگری سیاسی	۴
کار، سربازی و ادامه تحصیل - لیسانس معقول و منقول	۵
کارمند عالی‌رتبه اداره کل بهداشت خراسان	۵
ادامه تحصیل در دانشگاه مگیل کانادا	۴۸
در مقام استادی تاریخ در دانشگاه برکلی کالیفرنیا	۵۲
بازگشت به میهن	۵
حائری، استاد گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد	۵۷
یادداشت‌های فصل اول	۶۴
فصل دوم: روش در تاریخ‌نگاری حائری	۸۳
یادداشت‌های فصل دوم	۱۰۴

۱۱۳	فصل سوم: نگاهی به آثار تاریخ‌نگاری
۱۱۳	۱. تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق
۱۴۴	۲. نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب
۱۹۵	۳. تاریخ جنبش‌ها و تکاپ‌های فراماسونگری در کشورهای اسلامی
۲۱۱	۴. ایران و جهان اسلام، پژوهش‌های تاریخی پیرامون چهره‌ها، اندیشه‌ها و جنبش‌ها
۲۲۹	۵. آنچه گذشت... نیمی از نیم قرن تکاپ
۲۳۱	۶. آزادی‌های سیاسی و اجتماعی از دیدگاه اندیشه‌گران: گذری بر نوشته‌های پارسی در دو سده واپسین
۲۴۸	یادداشت‌های فصل سوم
۲۷۷	نتیجه‌گیری
۲۷۹	کتابنامه

ضمائم:

۲۹۲	۱. روزشمار زندگی عبدالهادی حائری
۲۹۵	۲. فهرست آثار دکتر عبدالهادی حائری
۳۰۷	نمایه

پیشگفتار

دانشجویان تاریخ و روحی مهر ۱۳۶۵ در گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد- که نگارنده یکی از آنان بود- از آن ریزر رزهای دانشجویی، بارها از دانشجویان سال‌های بالاتر سخنانی در ستایش از دانش گسترده عبدالهادی حائری می‌شنیدند. حائری در سال تحصیلی ۱۳۶۵-۱۳۶۶ ش به فرصت مطالعاتی رفته بود. نگارنده در سال‌های ۶۹-۱۳۶۶ ش. نکته‌هایی بدیع و نو در درس‌های تاریخ ادبیات از مغول تا صفویه، زبان تخصصی، متفکران قاجار، تاریخ خاورمیانه، تاریخ جنبش‌های اسلامی در سده واپسین، انقلاب مشروطیت ایران، تاریخ معاصر ایران، تاریخ احزاب سیاسی در ایران از دکتر حائری آموخته است. حائری نه تنها استادی با دانشی ژرف بود، بلکه انسانم‌داری‌های اخلاقی بس والا بود. همین ویژگی‌های برجسته علمی و اخلاقی بود که او را برای امتیاز کرده بود. اکنون بیش از دو دهه از آن ایام گذشته است. نگارنده همه تلاشش بر آن بود که تا حد امکان در پژوهش حاضر بر همان مبنای عین‌گرایی تاریخی که حائری، مبلغ رفیع آن بود، زندگی، آثار و اندیشه‌های او را بررسی کند. در فرآیند این پژوهش، از کمک، مشاوره و تشویق‌های برخی از دانشجویان و دوستان حائری بهره گرفته است. جلیل‌امجدی، محمدعلی رنجبر، سهراب زارعی، محسن علی‌نژاد قمی، مرتضی فلاح میبیدی، اسدالله کشاورز و محمدحسین منظورالاجداد و علیرضا یغمایی از جمله عزیزانی بودند که برخی یادآوری‌هایشان درباره شیوه تدریس، اندیشه و روش و ویژگی‌های شخصیتی حائری برای

نگارنده بسیار سودمند بوده است. برخی دانشجویان حائری نیز به هر علت، پاسخی به درخواست یاری نگارنده ندادند.

در زمینه دستیابی نگارنده به کتاب‌ها و مقاله‌های حائری در سال‌های ۱۳۴۳-۱۳۲۸ ش. افرادی چون؛ محمد بیطرفان، محسن پرویش و قاسم توکلی، دانشجویان تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی یاری‌رسان بودند. اسماعیل بختیاری، دانشجوی تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی و پژوهشگر وابسته به بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی با انجام مصاحبه‌هایی با زهرا افشار نژاد، همسر مرحوم دکتر حائری و برخی از دوستان و دانشجویان حائری و ارائه آن به نگارنده لطف بزرگی کردند. مسعود روشن‌بخش، مسئول آرشیو مطبوعات دفتر ادبیات انقلاب اسلامی حوزه هنری، لوح فشرده برخی از نشریاتی که حائری در سال‌های روزنامه‌نگاری مقاله منتشر کرده بود، از سر لطف در اختیار نگارنده گذاشت. گفتگو و مشاوره با برخی از عزیزان؛ از جمله دکتر نصرالله پورمحمدی املشی، دکتر محمدرضا علامی، دکتر حسین زمانی، دکتر حمید طاهری، دکتر باقرعلی عادل‌فر، محمدعلی علومی و دکتر محسن حسین منظورالاجداد برای روشن شدن برخی از جنبه‌های علمی-شخصیتی حائری بسیار سودمند بود.

از دلگرمی‌ها، پافشاری‌ها و کمک‌ها از آبر خوش‌زاد و جعفر گلشن روغنی از پژوهشگران وابسته به دفتر ادبیات انقلاب اسلامی بسیار سپاسگزارم که اگر کمک‌های این دو نبود به یقین کار به سرانجام نمی‌رسید. همچنین از همسرم، شایسته ذوالفقاری که با صبوری و تحمل یاری‌رسان بودند، تشکر می‌کنم.

حاجت فلاح توتکار

عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین

قزوین- ۶ دی ۱۳۹۰/ ۲ صفر ۱۴۲۳

دیباچه

پژوهش حاضر در سه فصل تنظیم شده است. در فصل اول به زندگی عبدالهادی حائری پرداخته شده است. حائری، زندگی پرفراز و نشیبی در پرحادثه‌ترین روزگاران تاریخ معاصر ایران داشته است. در این بررسی تلاش کرده‌ایم که بر بنیاد روش‌شناسی عین‌گرا تاریخی او یا به تعبیر نگارنده، روش‌شناسی انتقادی یا دیالکتیک عین و ذهن زندگی او در متن رویدادها مطالعه شود.

در فصل دوم به تبیین ویژگی‌های روش‌شناسی او پرداختیم و بر بنیاد دریافتی که از روش‌شناسی او داشتیم، اصول روش‌شناسی و نیز واحدهای معنایی او را روشن ساختیم. فهم واحد مطالعاتی حائری که «دو رویه تمدن بورژوازی غرب» بود، بر بنیاد دریافت مبانی روش‌شناسی او به‌دست خواهد آمد.

در فصل سوم برای روشن ساختن و باز نمودن بیشتر روش‌شناسی او و نوآوری‌های پژوهشی‌اش، به بررسی تک‌تک آثار تاریخ‌نگارانه او بر اساس تاریخ راکه به شدن آنها پرداخته شده است.

در فرآیند پژوهش، بر حسب ضرورت برای توضیح یا نقادی آنچه که حائری به‌یادگار گذاشته است، از منابع دست اول و برخی پژوهش‌های معتبر استفاده کردیم. تلاش بر آن بود تا آنجا که امکان دارد از تمامی نوشته‌ها و مقاله‌های وی که به‌ویژه در سال‌های روزنامه‌نگاری و کشگری سیاسی ۱۳۳۲-۱۳۳۸ ش. چاپ کرده بود، بهره‌گیری و لی

این احتمال وجود دارد که برخی از نوشته‌های او از دیده و کوشش ما دور مانده باشد. پیش از این، مقاله‌ها و نوشته‌هایی درباره زندگی و دیدگاه‌های تاریخ‌نگارانه حائری منتشر شده است. در زمان حیات حائری مقاله‌هایی در نقد و بررسی برخی از آثار او نشر یافته بود. همچنین یادگارنامه‌ای در زمان حیات وی از سوی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد تدوین یافته بود که اطلاعات سودمندی دارد. گفتگوی حائری با کیهان فرهنگی در مهر ۱۳۷۱ دربردارنده نکات مهمی برای شناخت زندگی و اندیشه‌های وی است. شماره ۲۲ کتاب ماه تاریخ و جغرافیا به همت دکتر عبدالرسول خیراندیش، ویژه‌نامه‌ای برای حائری اختصاص داده بود که برخی از دانشجویان حائری، مقالات سودمندی درباره ابعاد مختلف تاریخ‌نگاری او چاپ کردند. همچنین در مهر ماه ۱۳۷۹ مؤسسه توسعه دانش و پژوهش ایران (مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی) با توصیه و تأکید مهندس میرحسین موسوی، همایشی برای بررسی اندیشه‌ها و آثار حائری برگزار کرد. دبیر اجرایی آن هدایتش دکتر قربان بهزادیان‌نژاد، رئیس مؤسسه فوق‌الذکر و دبیر علمی آن دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد بودند. سخنرانی‌ها و مقاله‌های ارائه شده در آن سمینار از سوی همان مؤسسه و انتشارات دانشگاه تهران و به کوشش شهرام یوسفی‌فر در ۱۳۸۰ ش چاپ شد. نگارنده از آن مجریه نیز فراوان سود برده است. برخی نوشته‌های دیگر نیز که درباره حائری منتشر شده بود، مورد توجه قرار گرفت. به یقین انتشار برخی خاطرات کسانی که از نزدیک حائری را می‌شناختند، می‌تواند به غنای اطلاعاتی درباره این تاریخ‌نگار برجسته و صاحب‌نظر کمک کند. بار دیگر از همه کسانی که نگارنده را در تمام مراحل این پژوهش یاری رساندند، سپاسگزارم. و یادآور می‌شوم که نقائص و کاستی‌های این اثر، متوجه نگارنده است.